

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Українська мова професійного спрямування»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

за темою № 2– «Основи культури української мови»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08. 2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 р. № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних
та соціально-економічних
дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 р № 2

Розробник:

Завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
канд. філол. наук, доцентка Валентина ВАСИЛЕНКО

Рецензенти:

1. Доцентка кафедри української мови Сумського державного
педагогічного університету імені А.С. Макаренка, кандидатка філологічних
наук, доцентка Вікторія ГЕРМАН

План лекції

1. Мова і культура мовлення в житті професійного комунікатора. Комунікативні ознаки культури мови
2. Комунікативна професіограма фахівця
3. Словник у професійному мовленні. Типи словників. Роль словників у підвищенні мовленнєвої культури
4. Мовний, мовленнєвий, спілкувальний етикет. Стандартні етикетні ситуації. Парадигма мовних формул

Рекомендована література:

1. Андреева Т. Українська мова (за професійним спрямуванням) : навч. посіб. Київ, 2012. 253 с. URI:: <http://bit.ly/2IR1oYO>
2. Василенко В.А., Довгополова Г.Г. Структурні компоненти комунікативної компетентності в процесі лінгвістичної підготовки майбутніх правознавців. *Закарпатські філологічні студії*, 2023. №27. Т. 2. С. 134-138.
URI:http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/27/part_2/25.pdf
3. Василенко В. Риторична культура професійного мовлення : курс лекцій : навч. посіб. для здобувачів гуманіт. ф-тів закл. вищ. освіти / Сумс. філ. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. Суми, 2023. 377 с.
URI:<https://dspace.univd.edu.ua/items/addf82b2-b897-41b8-bc1b-9e50e8ab2687>
4. Методологія дисертаційного дослідження. Мовні особливості наукового стилю: навч. посіб. / [упоряд. Чорний І. В., Перцева В. А., Голопич І. М.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Фак. №2, Каф. українознавства. Харків: ХНУВС, 2019. 272 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6485>
5. Українська мова професійного спрямування (Мовні норми): навч. посіб. / уклад. Н. І. Єльнікова, І. М. Голопич, Д. В. Полтавська; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2019. 182 с. __URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6524>
6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року.
URI:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19>.
7. Деякі питання документування управлінської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55.
URI:: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF>.
8. Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 № 736. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2016-%D0%BF>

Текст лекції

1. Мова і культура мовлення в житті професійного комунікатора. Комунікативні ознаки культури мови

Усебічному розвитку особистості сприяє висока **культура мови** – *дотримання мовних норм усної і писемної літературної мови (акцентуаційних, графічних, орфографічних, стилістичних тощо), а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування*. Культура мови – це ще й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули привітання, прощання, побажання, запрошення та ін. Вони змінюються залежно від ситуації спілкування, від соціального статусу, освітнього, вікового рівнів, від статі тих, хто спілкується. Відтак поняття «**культура мови**» включає в себе два ступені опанування літературної мови: **правильність мови**, тобто дотримування норм літературної мови, і **мовна майстерність**, тобто не тільки дотримування літературних норм, а й уміння вибирати із співіснуючих варіантів найбільш точний, стилістично й ситуативно доречний, виразний.

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається реалізація мови в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов. Тобто культура мови пов'язана з соціологією та психологією не тільки в плані вироблення моделей, зразків мовної поведінки, а й щодо формування мовної свідомості.

Культура мови покликана оцінювати доречність, доцільність або недоречність, недоцільність використання різних засобів мовного вираження. Вона виступає тим чутливим інструментом, що першим помічає явища в лексиці, фразеології, граматиці, підказує мовцям стилістичне забарвлення мовних форм, попереджає про втрату словом його інформативного й емоційного заряду.

Головним завданням культури мови є:

- виховання навичок літературного спілкування;
- пропаганда й засвоєння літературних норм у слововжитку, граматичному оформленні мови, вимові та наголошенні;
- несприйняття спотвореної мови, або суржику.

Коротко схарактеризуємо **основні комунікативні ознаки культури мови**:

- **змістовність** – потрібно продумувати текст і основну думку висловлювання; розкривати їх повно; говорити й писати лише те, що добре відомо; не говорити й не писати зайвого; добирати матеріал, якого не вистачає;
- **логічність і послідовність** (говорити й писати логічно, зв'язно, за написаним або продуманим планом (тезами); дбати про переходи («місточки»), висновки, узагальнення; уникати логічних помилок);

- *точність* – добирати слова й будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлювання; при потребі користуватися тлумачним словником;
- *багатство* – використання різноманітних мовних засобів, уникання не виправданого повторення слів, однотипних конструкцій;
- *правильність* – дотримання мовних норм;
- *виразність і образність* – добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку, бути оригінальним у висловлюванні;
- *доречність* – урахувати, кому адресовано висловлювання, прогнозувати, як воно буде сприйняте співрозмовником за певних обставин спілкування.

Мова усного професійного спілкування, окрім названих ознак, включає й такі:

- відповідність між змістом і мовними засобами;
- відповідність між мовними засобами та обставинами мовлення;
- відповідність між мовними засобами та стилем викладу;
- уживання сталих словосполучень; нешаблонність у побудові висловлювання;
- виразність дикції;
- відповідність інтонації мовленнєвій ситуації.

Відтак культура мови в житті професійного комунікатора відіграє провідну роль. Головна складність в оволодінні усним мовленням полягає в необхідності визначити на слух, інтуїтивно доцільність або недоцільність того чи іншого слова, звороту, інтонації, манери мови в кожному конкретному випадку. За висловом французького письменника Ф. Ларошфуко, *«істинне красномовство полягає в тому, щоб сказати все, що треба, але не більше»*. Отже, багато говорити й багато сказати – поняття нетотожні.

Культура мови людини безпосередньо залежить від багатства її індивідуального лексикону (словникового запасу). До того ж багатство мови визначається й смисловим насиченням слова, що створюється правильним і доречним застосуванням в усному мовленні синонімів, омонімів, паронімів, багатозначних слів. Емоційне забарвлення текст отримує завдяки використанню різних суфіксів, фразеологізмів, прислів'їв та приказок. А значно збіднюють мову, роблять її невиразною штампи та канцеляризми (напр.: *спрямувати увагу на виконання завдань замість старанно виконувати завдання*). Подібні вислови доречні в офіційно-діловому спілкуванні, де в певних ситуаціях виникає необхідність їх уживання.

Оскільки поняття мова й мовлення взаємозалежні, варто поряд з поняттям культура мови вирізняти й культуру мовлення.

Культура мовлення – це система вимог, регламентацій щодо вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній).

Проблема культури мовлення проявляється в таких основних аспектах: *нормативність, естетичність, поліфункціональність мовлення*.

Нормативність – це дотримання правил усного й писемного мовлення: *правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, діалогу,*

тексту тощо. Нормативність – це «технічна» сторона мовлення, дотримання загальноприйнятих стандартів. Мова наша багата, їй властива розвинена синоніміка та варіантність на фонетичному, лексичному й граматичному рівнях. Наше завдання – розвинути в собі здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмета розмови, мовленнєвої ситуації.

Естетичність мовлення – це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних потенцій мови. Оптимально дібраний темп і звучність мовлення, уникнення нагромадження приголосних чи голосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитати чи фразеологізму, прислів'я чи приказки, тропів чи фігур, узагалі нестандартність мовлення – усі ці та інші резерви мови.

Поліфункціональність мовлення – це забезпечення застосування мови в усіх перелічених аспектах, у кожній сфері спілкування.

Культура мовлення несумісна з багатослів'ям, словоблуддям, фальшивою патетикою, славослів'ям.

Очевидним є те, що культура мови й мовлення відіграють важливу роль у житті **професійних комунікаторів**, під якими розуміють мовців, які доречно використовують різні засоби мовного вираження у професійній сфері діяльності.

Культура усного ділового мовлення передбачає багато чинників, що визначають рівень мовлення комунікатора:

- знання норм літературної мови;
- ерудиція і світогляд людини;
- культура мислення;
- ступінь володіння технікою мислення;
- психологічна та комунікативна культура мовця;
- уміння працювати в колективі;
- уміння коректно викладати свої думки;
- мовне чуття;
- професійна підготовка тощо.

Таким чином, традиційно усталена регламентованість ділового й професійного спілкування вимагає уважного ставлення мовця до використання мовних засобів, дотримання норм літературної мови, урахування ситуації й обставин спілкування. Професіонал передусім реалізується в мовній діяльності, а тому важливо не тільки те, що він говорить, але й як.

2. Комунікативна професіограма фахівця

Основою професійного самовизначення майбутнього фахівця є набуття ним знань про професію, самопізнання та самооцінка індивідуальних особливостей, зіставлення знань про себе та про професійну діяльність.

Одним з дійових засобів отримання інформації про сучасні професії є **професіографія** – технологія вивчення вимог, які ставить професія до особистісних якостей, психологічних здібностей, психолого-фізичних

можливостей людини. Найважливішим джерелом інформації про професії є професіограма – опис переліку особливостей професії або спеціальності.

Навчальний процес у вищих закладах освіти передбачає оволодіння студентами вміннями здійснювати професійно-трудова, навчально-творчу діяльності, організовувати такий процес; враховувати сукупність даних про зміст професіограми майбутнього спеціаліста, особливості організації його спілкування та діяльності, максимального наближення процесу підготовки до сучасних вимог виробництва.

Складовими професіограми молодого фахівця є такі групи якостей:

- підготовленість у морально-етичному плані;
- широкий загальнонауковий кругозір та володіння основами філософії, що безпосередньо стосуються певної спеціальності;
- розвинене теоретичне мислення;
- уміння, навички самоосвіти та систематичного підвищення кваліфікації;
- стійкі та динамічні якості, пов'язані зі специфікою професії (культура спілкування, контактність, комунікативні здібності, психологічна сумісність, якості характеру, емоцій та волі);
- розвинені вміння самовиховання та підготовленість до керівництва іншими людьми, виховання їх у колективі та через колектив;
- розвинені вміння та потреба вести досліду роботу, особливо в колективі, в якості учасника комплексної роботи.

Подана професіограма стосується молодих спеціалістів будь-якої галузі. Специфіка фахівців-правників знайшла конкретне висвітлення у кваліфікаційних характеристиках, котрі є обов'язковими компонентами навчальної документації зі спеціальностей, якими оволодівають студенти сучасних вищих закладів освіти України.

Продемонструємо складові професіограми на прикладі визначення особливостей певної професії.

Сьогодні функціонування технічних пристроїв і операції людини з ними уже розглядаються у взаємозв'язку, що призвело до формування поняття «людина-машина». Професійна діяльність фахівця будь-якої галузі повинна виступати в єдності трьох її аспектів: предметно-дійовому, фізіологічному та психологічному. У системі ж «людина-машина» функціонування машини й діяльність людини мають бути пов'язані єдиним контуром регулювання. При цьому головна увага повинна приділятися специфіці механізмів відображення дійсності людиною та регуляції її діяльності. Тому основними функціями в майбутній професійній діяльності фахівця в системі «машина-людина» є такі: *діагностико-проектувальна, конструктивно-розрахункова, конструктивно-творча, організаційно-технологічна, організаційно-комунікативна, контрольна-стимулююча*. Для виконання кожної із цих функцій в майбутній професійній діяльності фахівець повинен володіти відповідною системою знань. Так, **діагностико-проектувальна функція** потребує вміння проводити кінематичний аналіз механізмів; уміння визначати показники якості роботи механізму, машинного агрегату; уміння визначати

напружно-деформований стан стрижневих, пластинчатих та оболончатих конструкцій та їх конструктивних елементів; уміння визначати стан рівноваги конструкцій та конструктивних елементів; уміння визначати технологічність виробу; уміння визначати режими роботи електротехнічного обладнання й систем електропостачання; уміння визначати основні теплофізичні параметри технологічних процесів; уміння визначати технологічні характеристики процесів обробки матеріалів із застосуванням електричного розряду та висококонцентрованих потоків енергії; уміння визначати технологічні характеристики процесів обробки матеріалів із застосуванням анодного розчинення, коливань ультразвукової частоти або їх комбінованої дії; уміння проводити діагностику параметрів виробів, роботи машин та їх механізмів; уміння виконувати економічний аналіз технологічних рішень; уміння проектувати типові деталі та вузли машин; уміння проектувати геометричні параметри заготовки, які забезпечують виготовлення деталі за заданими параметрами; уміння проектувати механічну передачу; уміння визначати технічний рівень та якість об'єктів проектно-конструкторських та проектно-технологічних розробок; уміння визначати експлуатаційну придатність виробу.

Конструктивно-розрахункова функція вимагає вміння проектувати номінальні розміри, допуски розмірів та посадки з'єднань механізмів, виробів, а також допуски, форми, розташування поверхонь та параметрів шорсткості проектування різних видів машин; уміння використовувати технічну документацію, довідкову літературу, стандарти, методики, нормативні матеріали у процесі конструювання вузлів машин та типових деталей; уміння використовувати обчислювальну, комп'ютерну техніку та наявне програмне забезпечення при виконанні розрахунків; уміння використовувати закони механіки та методики для розрахунку систем машин, обладнання та устаткування; уміння виконувати параметричні розрахунки машин, обладнання та устаткування; уміння конструювати та розраховувати інструменти для виготовлення машин, обладнання та устаткування; уміння виконувати креслення деталей технологічного обладнання та устаткування; уміння виконувати необхідний перевірочний або проектний розрахунок конструкції; уміння розраховувати з'єднання деталей машин; уміння розраховувати типові деталі та вузли машин; уміння виконувати розрахунки параметрів технологічного процесу.

Конструктивно-творча функція вимагає уміння створювати проекти машин, механізмів та їх вузлів; уміння створювати варіанти технологічних рішень; уміння розробляти комплекс технологічних операцій; уміння конструювати варіанти з'єднань деталей машин; уміння конструювати приводи машин; уміння конструювати програмне супроводження інноваційних проектно-конструкторських та проектно-технологічних розробок; уміння розробляти документацію та рекомендації для реалізації проектів; уміння створювати комп'ютерні моделі оптимізації параметрів при розробці виробів, устаткування, пристроїв, приладів та технологій їх виробництва; уміння розробляти елементи моделі фахівця – випускника ВНЗ; уміння розробляти план особистісного професійного самовдосконалення.

Організаційно-технологічна функція вимагає вміння здійснювати вибір технологічних схем формоутворення деталей; вміння впорядковувати документацію; вміння здійснювати підготовку виробництва виробів; вміння організувати упровадження у виробництво нових технологічних процесів; вміння організовувати процес прийняття інформації (операторами); вміння організовувати процес оцінки та переробки одержаної інформації; вміння організовувати власне професійне самовдосконалення; вміння організовувати процес реалізації технологічних рішень; вміння забезпечувати оптимальний режим роботи обладнання; вміння організовувати експлуатацію та ремонт засобів виробництва; вміння забезпечувати виконання заходів охорони праці та безпеки життєдіяльності у виробничих умовах; вміння організовувати випробування нових технологічних процесів.

Контрольно-стимулююча функція вимагає вміння здійснювати контроль параметрів виробів, роботи машин та механізмів; вміння здійснювати контроль якості матеріалів; вміння здійснювати контроль стану виробництва та виконання виробничих процесів; вміння організовувати контроль за якістю засвоєння навчального матеріалу та за успішністю слухачів у навчальній та навчально-методичній діяльності; вміння здійснювати самоконтроль власної поведінки; вміння здійснювати контроль за поведінкою членів колективу; вміння контролювати та стимулювати процес реалізації операторами прийнятих рішень; вміння стимулювати розвиток професійної компетентності працівників; вміння стимулювати почуття відповідальності у членів виробничого колективу; вміння стимулювати процес оптимізації прийняття рішень операторами.

Організаційно-комунікативна функція вимагає вміння організовувати особистісну діяльність кожного члена колективу; вміння організовувати роботу в колективі; вміння забезпечувати мотивацію праці членів колективу; вміння організовувати взаємини у виробничому колективі на рівні співтворчості; вміння організовувати членів колективу на роботу у сфері удосконалення виробництва; вміння забезпечити профілактику виробничих конфліктів; вміння стимулювати інтерес до професійного самовдосконалення.

Кожний вид професійної діяльності висуває перед людиною свої вимоги. Фахівець повинен знати стан і перспективи розвитку своєї та суміжних галузей; володіти сучасними методами оцінки праці, сучасними методами своєї діяльності; мати чітке уявлення про предмет наукової методології, завдання цієї галузі, методи прогнозування тощо.

Важливим компонентом формування особистості спеціаліста є спілкування. Переважно це багатопредметне спілкування (за змістом контактів), бо в ньому домінують такі види контактів: навчальні, науково-теоретичні, виробничі. У змістовному аспекті – це і *діяльнісне* спілкування (пов'язане з певними організаційно-технічними процесами, у ході яких люди вступають у взаємодію), і *когнітивне* (обмін знаннями, способами їх інтерпретації та застосування для аналізу конкретних життєвих явищ), і *мотиваційне* (передача іншій людині настанов, переконань, готовність до дій, локальних спонукань). За засобами, що використовуються для встановлення взаємодії, спілкування є вербальним, тому

що воно базується на мовленнєвих засобах та прийомах передачі інформації. Доповнюється вербальне спілкування невербальними засобами: мімікою, жестами, контактом очей, пантомімікою, пластикою тіла тощо.

За типом зв'язку спілкування у процесі підготовки спеціаліста має певні особливості, воно буває *одно-* та *двоспрямованим* (лекції, практичні заняття, семінари тощо). Двоспрямована взаємодія – це діалог, що передбачає різні позиції учасників спілкування, обмін думками, почуттями, станами.

Визначення професійно значущих умінь є важливою складовою в розробці загальної професіограми фахівця будь-якої галузі. Ознайомлення майбутніх спеціалістів із професіограмою фахівця та використання її елементів у навчально-виховному процесі у ВНЗ різного спрямування є одним з перших етапів якісної професійної підготовки особистості студента до майбутньої професійної діяльності та ефективним засобом самовдосконалення власної особистості.

3. Словник у професійному мовленні. Типи словників. Роль словників у підвищенні мовленнєвої культури

Французький письменник Анатоль Франс назвав словник *«всесвітом, розташованим у алфавітному порядку»*. Словники – це не лише довідники, але й елемент національної культури: адже у слові втілено багато граней народного життя. Усе багатство й різноманіття лексичних запасів мови зібрано у словниках. Створення словників – завдання особливої галузі лінгвістичної науки – лексикографії.

Лексикографія – це наука, що займається розробкою теоретичних проблем укладання словників, упорядкуванням та описуванням різного роду словникових матеріалів. Сучасна лексикографія розвивається за двома основними напрямками. Один – створення спеціалізованих словників, в яких би містилася інформація лише одного типу: напр., тільки про написання слова, тільки про його походження, тільки про способи його поєднання з іншими словами та ін. Інший напрям – створення комплексних словників, які б уміщували якомога більше відомостей про слово: не лише давали б тлумачення його значень, граматичні характеристики, правила вимови та написання, але й описували б його смислові зв'язки з іншими словами, особливості його використання в різних стилях, його словотворчі можливості.

Різнманітні типи словників розробляються залежно від того, для кого вони призначені. Так, напр., існують *академічні словники*, які містять найповнішу інформацію про слово, та *навчальні*, які мають на меті навчити людину, яка оволодіває мовою, правильно використовувати слово. Є *словники, адресовані усім*, розраховані на будь-якого читача (напр., «Тлумачний словник української мови»), та *словники-довідники*, призначені для людей певних професій (напр., «Словник наголосів для працівників радіо та телебачення»). Особливий тип становлять словники, створені з технічною, прикладною метою: напр., для машинного перекладу.

Складання словників – праця довготривала. Сучасна лексикографія є цілою індустрією, яка, задовольняючи потребу в найрізнманітніших видах

інформації про слово, активно використовує можливості сучасної комп'ютерної техніки.

Найчастіше словник подає зібрання слів тієї чи іншої мови в *алфавітному порядку*. Існують також словники, в яких слова подаються за *гніздовою системою*, тобто в одній словниковій статті наводяться усі похідні слова, утворені від кореневого слова. Є іще словники *інверсійні* – у них слова подаються за алфавітом кінця слова.

Історія української лексикографії починається з кінця XVI ст., коли Лаврентієм Зизанієм був створений «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (опублікований у Вільні 1596 р.). Це перекладний словник, бо в ньому церковнослов'янські слова вже мають відповідники з тодішньої літературної мови. Реєстр цього словника охоплює понад 1000 слів. Слова розташовані в алфавітному порядку, що нагадує послідовність літер грецького алфавіту, і перекладаються відповідниками-синонімами тодішньої української літературної мови: *агнець, баранокъ; брань, война*. Другою етапною словниковою працею в історії української лексикографії був «Лексіконъ словенороскій и Имень Тлъкованіє» славнозвісного Памви Беринди (надрукований у Києві 1627 р.). У своїй основі «Лексикон» Памви Беринди перекладний церковнослов'янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників. Реєстр «Лексикона» включає близько 7000 слів і складається з двох окремих частин. Перша частина становить собою перекладний словник 4980 церковнослов'янських слів, які перекладаються синонімами тогочасної живої української мови (*уго: ярмо; питомець: вихованець; стражду: терплю*). Інколи реєстрове слово має ще й тлумачення. Друга частина нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу. У цій частині подано й пояснено 2002 слова.

Протягом II половини XVII та у XVIII ст. в Україні з'являються нові словники, в яких «проста мова» вже виступає першою, тобто реєстр цих лексикографічних праць складається зі слів живої і книжної української мови, а до них наводяться відповідники чи тлумачення мовою «слов'янською».

Цікавими були рукописні словники Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.) – «Лексіконъ латинський» і «Лексікон славяно-латинській».

Не усі знають, що до різних видань «Енеїди» Котляревського вводилися додатки – зібрання «малоросійськихъ словъ». У цих словниках пояснювалося шляхом наведення російських відповідників близько 1000 українських слів.

У другій половині XIX ст. починають виходити у світ уже окремі зібрання українського лексичного матеріалу, серед яких варті на увагу «Словарь малоросійскаго нарація» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855), «Словарь малоросійськихъ ідіомовъ» М. Закревського (1861), «Словниця української мови» Ф. Піскунова (1873).

Набагато більший за реєстром і використанням лексичних джерел був виданий у Львові М. Уманцем та А. Спілкою чотиритомний «Словарь

російсько-український» (1893 – 1898). Реєстр російських слів сягав 40 тис., але в українській частині цього словника було багато діалектної та архаїчної лексики.

Найвидатнішою працею української лексикографії до перевороту 1917 р. був чотиритомний «Словарь української мови», що вийшов за редакцією Б. Грінченка (1907 – 1909). Матеріали для цього словника протягом кількох десятиліть збиралися великою групою людей, а опрацьовувала їх редакція журналу «Киевская старина». За своєю суттю – це перекладний українсько-російський словник. Б. Грінченко зумів довести реєстр словника до 70 тис. слів.

Найвищим досягненням української лексикографії стало видання одинадцятитомного «Словника української мови». Це перший тлумачний словник нашої мови, що містить близько 135 000 слів.

Великим здобутком української лексикографії є створення «Етимологічного словника української мови», який уклали вчені Інституту мовознавства імені О. О. Потебні.

У 1989 р. з'являється словник, в якому поєднуються відомості про написання, вимову з інформацією про особливості слововживання. Це «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука (за редакцією В. М. Русанівського). Того ж року вийшов і «Словник труднощів української мови» за редакцією С. Я. Єрмоленко, який пояснює написання й вимову слів, словотворення; дає граматичну й стилістичну характеристику слів; подає найбільш складні випадки, що викликають труднощі у мовленні.

У зв'язку з деякими змінами у правописі сучасної української мови виникла потреба на укладання нових словників. Сьогодні вони з'являються відповідно до вимог часу, життя і справи.

Отже, **словник** – зібрання слів (а інколи морфем, словосполучень), розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому та ін.), в якому з'ясовується значення мовних одиниць, наводиться різна інформація про них або переклад на іншу мову чи подаються відомості про предмети, що визначаються словами.

Залежно від призначення розрізняють словники **енциклопедичні** і **лінгвістичні**, або **філологічні**.

Енциклопедичні словники фіксують і пояснюють не слова, а пов'язані з тими чи іншими словами (як назвами відповідних явищ) відомості з різноманітних ділянок знання, мистецтв, виробництв, політичного життя тощо. Тому в енциклопедичних словниках зовсім не мають місця слова таких граматичних категорій, як займенники, вигуки, сполучники, частки; прислівники, дієслова та прикметники подаються в цих словниках лише тоді, коли вони термінологізувались, тобто вживаються для точного вираження спеціальних понять і означення спеціальних предметів.

Є енциклопедичні словники **загальні, або універсальні** (тритомний «Український радянський енциклопедичний словник», 1986 – 1987 рр.) і **галузеві, або спеціальні** («Українська літературна енциклопедія», Т.1,

1988 р.). Крім енциклопедичних словників, є енциклопедичні та інші довідники, бібліографічні покажчики тощо, які допомагають орієнтуватися в інформації з різних галузей знань, у соціально-культурних питаннях. Такі словники відіграють надзвичайно велику роль у навчанні, оскільки дають можливість при необхідності швидко знайти матеріал з певного предмету, який подається в такій літературі чітко й лаконічно. Це, у свою чергу, дає можливість швидко й якісно зорієнтуватися в написанні більш масштабної роботи – реферату, курсової та дипломної робіт. Щодо професійної діяльності, то інформація, отримана з цієї літератури, може реально допомогти систематизувати знання з певного предмету, можливо, навіть дізнатися щось нове, сучасніше.

Філологічні словники мають кілька основних типів і багато різновидів, але *об'єктом описування в них завжди є саме слово*. Залежно від типу й характеру філологічного словника, конкретне слово в ньому може розглядатися в одному чи в кількох аспектах, скажімо, з погляду походження чи функціонування протягом певного історичного періоду, правопису, вимови і т.д.

Філологічні словники можуть бути **одномовні, двомовні й багатомовні**. Серед одномовних словників найважливішим типом є словник **тлумачний**. У ньому засобами рідної мови розкривається (*витлумачується*) значення слова, характеризуються його граматичні й стилістичні властивості, подаються типові словосполучення (*речення*) і фразеологічні звороти, де *вживається слово у відповідному значенні* («Словник української мови», Т 1 – 11, 1970 – 1980). **Словник етимологічний** – лексикографічна праця, в якій *з'ясовується походження слова: розкривається первісне значення, реконструюється найдавніша форма слова, вказується, чи слово запозичене, чи власне українське* («Етимологічний словник української мови» у 7 томах). **Словник іношомовних слів** – словник, у якому *розкривається значення іношомовних слів, що увійшли до лексичного складу рідної мови, і вказується, з якої мови вони засвоєні* («Словник іношомовних слів», 2000). **Словник історичний** – один з різновидів тлумачного словника, в якому *подаються слова певної історичної епохи за даними писемних пам'яток, з'ясовується їх значення, наводяться ілюстрації* («Словник староукраїнської мови XIV – XVст.», Т 1 – 2, 1977 – 1978). **Словник орфографічний** – словник, який *подає перелік слів у їх нормативному написанні*. **Словник орфоепічний** – *служить довідником правильної нормативної вимови й нормативного наголосу*. **Словник перекладний** – словник, у якому *реєстрове слово в різних його значеннях перекладається відповідниками іншої мови*. **Словник синонімів** – у ньому *подані ряди синонімів, що групуються навколо стрижневих слів, розташованих в алфавітному порядку*. **Словник термінологічний** – словник, у якому *подана система термінів певної галузі науки, виробництва, мистецтва*.

У професійній діяльності фахівці, як правило, послуговуються передусім словником термінів конкретної галузі діяльності («Словник медичних термінів», «Словник науково-технічних термінів», «Словник обліково-фінансових термінів» тощо), словником іношомовних слів, перекладним, тлумачним. Проте різні види фахової діяльності (підготовка доповіді, наради,

спілкування з колегами, клієнтами) вимагають звернення й до різних видів словників.

Таким чином, робота зі словниками формує лексикографічну компетенцію майбутнього фахівця, сприяє досконалому оволодінню мовою, зокрема її ресурсами – мовними засобами.

4. Мовний, мовленнєвий, спілкувальний етикет. Стандартні етикетні ситуації. Парадигма мовних формул

Самобутність кожного народу поряд із традиціями, ціннісними орієнтаціями, культурою виявляється передовсім у мовних стереотипах поведінки. У них концентруються риси національної вдачі, національного характеру, що формувався століттями. Життя людини в суспільстві регламентоване системою різних писаних і неписаних правил, законів: звичаєво-традиційних, культурних, економічних, політичних, юридичних тощо. Вони визначають і формують її соціальну поведінку від моменту усвідомлення свого «я». Дотримання чи недотримання будь-яких із вироблених настанов полегшує або ускладнює життєвий шлях кожного індивіда.

Система етикету має багаторівневу будову: вербальний рівень (вислови привітань, прощань, вибачень, побажань тощо), паралінгвістичний (темп мовлення, гучність, інтонація, сміх, плач тощо), кінетичний (жест, міміка, пози та ін.) і проксемічний (стандартні дистанції спілкування, почесне місце для гостя і т.д.).

Кожен з етикетних знаків має своє функціональне навантаження, своє визначене місце, є обов'язковим чи факультативним, головним чи супровідним, має свою культурологічну вартість, і, що особливо важливо, – виступає носієм такої значущої для спілкування інформації, як: свій – чужий, вищий за соціальним становищем – нижчий, старший – молодший, далекий – близький, знайомий – незнайомий, бажаний – небажаний. Звичайно, важко перерахувати всі форми мовного та й будь-якого етикету в усіх життєвих ситуаціях і не так просто ними оволодіти.

Слово «**етикет**» запозичене із французької мови, в якій воно має два значення: «церемоніал» і «етикетка». У сучасному вживанні слово **етикет** розширило своє значення: від «зведення норм поведінки, порядок дій і правила чемності при дворах монархів, титулованих осіб (придворний етикет), а також у дипломатичних колах», до «усталені норми поведінки й правила ввічливості в будь-якому товаристві».

Доцільно розрізняти три близьких, але не однакових за змістом і обсягом поняття: мовний етикет, мовленнєвий етикет і спілкувальний етикет.

Мовний етикет – це сукупність словесних форм ввічливості, прийнятих у певному колі людей, у певному суспільстві, у певній країні. Це функціональна підсистема мови зі своїм набором знаків (стереотипних фраз) і граматиною (правилами засвоєння знаків). Кожен знак цієї підсистеми має свою значеннєву й етикетну вартість, яка впливає з його співвіднесеності з іншими знаками. Для кожної стандартної етикетної ситуації існує впорядкована сукупність знаків, своєрідний «репертуар», який дає можливість мовцеві вибрати один із цих знаків, узявши до уваги його вартість, що визначається відмінністю цього блоку від інших у цій мікросистемі. Так, напр., в українській мові для ситуації вітання є такі одиниці: *Добрий день! Моє шанування! Вітаю! Привіт! Здоровенькі були! Слава Ісусу Христу! Христос Воскрес!* та інші. Усі ці одиниці

є вітальними, але відрізняються часом використання, віковими уподобаннями, релігійно-конфесійними особливостями тощо.

Кожна така мікросистема знаків «кодує» і зберігає відповідну стандартну ситуацію в різних її варіантах, пов'язаних із стандартами поведінки, мовно засвідчуючи, що така ситуація є у свідомості людей і в реальних взаєминах між людьми, належних до мовної спільноти. У такий спосіб реалізується одна з найважливіших функцій етикету – функція етнічної й соціальної ідентифікації. Це означає, що за етикетом упізнають «своїх» – своїх етнічно-національно або соціально. А крім того, мовний етикет діє на мовця, спрямовує його комунікативну діяльність, формує мовну особистість загалом. Саме тут найбільш наочно можна спостерігати вплив мови на мовця, на її/його поведінку. Мовний етикет буває *національно-культурний* та *протокольнотридактичний*. Якщо перший тип є обличчям нації, то другий є виявом правил міжнародного офіційного та напівофіційного спілкування.

Мовленнєвий етикет – це правила мовленнєвої поведінки, прийняті національним колективом мовців. Він охоплює стійкі формули спілкування (слова, словосполучення, мовні звороти-кліше) у ситуаціях установавання контакту із співбесідником, підтримки спілкування в доброзичливій тональності. Мовленнєвий етикет – це застосування мовного етикету в конкретних актах спілкування. Якщо **мовний етикет** – набір засобів вираження, то **мовленнєвий етикет** – це вибір цих засобів, засобів у реалізації. Відмінність між мовним і мовленнєвим етикетом можна зрозуміти за допомогою порівняння, відомого ще з часів великого теоретика мови Ф. де Соссюра: *одна річ – ноти музичного твору, інша – його виконання*. У другому випадку важливим є і вибір самого твору, і манера його виконання, і майстерність виконавця і т.д.

Поняття мовленнєвий етикет ширше за поняття мовний етикет тому, що мовлення може бути етикетним (або неетикетним) і тоді, коли воно стосується ситуації, яка не потребує уживання формул мовного етикету. Скажімо, коли мовець, розповідаючи нефахівцеві про досягнення мікробіології, уживатиме без пояснень вузькоспеціальні слова, час від часу переходитиме на іноземні мови й не з'ясовуватиме, чи співрозмовник його розуміє, це буде порушення мовленнєвого етикету, хоч і не стосуватиметься мовного етикету.

Відомо, що якість мовлення визначається його розумінням. Незрозумілість мовлення не може кидати тіні на автора, особливо, коли ця незрозумілість ним спричинена й це очевидно для співрозмовника. Інформаційний розрив, суперечність між учасниками комунікативного акту не лише не знімається, а й ускладнюється, переходячи в емоційно-оцінну сферу, впливаючи на ставлення адресата до адресанта мовлення й навпаки. А це вже безпосередньо стосується етикету.

Між ідеальним мовним етикетом і реальним мовленнєвим етикетом конкретної людини не може бути мовного паралелізму. Реалізація мовного етикету в мовленні, комунікативна поведінка загалом завше несе інформацію про мовця з його знаннями, уміннями, уподобаннями, орієнтаціями тощо. Тому

тут бувають усілякі – несвідомі і свідомі – відхилення, помилки, порушення, інокультурні впливи тощо. Мовець – це не «говорильний апарат», який просто озвучує чи графічно фіксує закладені в його пам'ять формули мовного етикету. Він має «простір для маневру», має можливість для вираження своєї індивідуальності в межах порівняно вузької мовної підсистеми. Основними вимогами мовленнєвого етикету є уважність, чемність, увічливість, стриманість.

В усному спілкуванні дуже важлива роль належить невербальним, тобто несловесним, немовним, засобам вираження: поглядів, виразів обличчя, позі, жестам, «неканонічним» фонетичним знакам (свистові, покашлюванню) тощо. Невербальні засоби, які «обслуговують» певну спілкувальну ситуацію, теж перебувають у парадигматичних відношеннях і разом зі словесними засобами творять гіперпарадигму знаків цієї комунікативної ситуації. *Етикетне використання мовних і позамовних засобів спілкування називається спілкувальним етикетом.* Етикетне спілкування потребує високого рівня усвідомленості й творчої активності у використанні мовних та позамовних засобів вираження. Для цього належить досконало знати й уміти доречно застосовувати їх у відповідних комунікативних ситуаціях. Інакше навіть найкращі формули мовного етикету можуть справити на адресата (аудиторію) враження, протилежне бажаному, виставити адресанта у смішному світлі. Напр., фраза «*Як поживаєш?*» є цілком етикетна, проте навіть вимовлена за всіма правилами ввічливого спілкування, без лукавства, зневаги, зверхності і т.д. в інтонації, погляді, виразі обличчя, вона матиме антиетикетний сенс, коли, скажімо, так запитати визначну особу або людину, яка нещодавно пережила горе.

В етикетному спілкуванні є не лише індивідуальні, а й етнічні (національні) особливості. Так, на запитання «*Як справи?*» чехи переважно скаржаться, роблячи це бадьорим тоном і ніби хвастаючи турботами, клопотом; росіяни дають «середню» відповідь: «*Нічого!*», а від болгар можна почути: «*Добре!*». Українці в такому разі здебільшого теж тримаються середини: «*Нормально; Може бути; Не біда; Аби не гірше; Дякувати Богу!*»; багато хто відповідає: «*Добре!*», навіть якщо стан справ на таку оцінку не заслуговує.

Етикет українського народу, у тому числі й мовленнєвий, вироблявся, витончувався протягом тисячоліть. Окремі вислови етноетикету сягають ще дохристиянського періоду й пов'язані з язичницькою обрядовістю, звичаями, уявленнями слов'ян. Напр., жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила: «*Шануючи сонечко святе, і піч, і стіл*», а чоловік, утримуючись від лайки, промовляв: «*Сказав би, та піч у хаті*». Це пов'язано з давніми слов'янськими культами сонця, печі, стола. Замінивши відкрите вогнище, якому в давнину поклонялися як опікунові дому, очищаючій та живильній силі, піч стала уособленням сімейного добробуту. Піч шанували, бо вона дає силу, достаток. Ось чому остерігалися «осквернити» піч непристойним словом. Стіл, за свідченням етнографів, був символом єдності й згуртованості, тому й застілля було знаком доброзичливості, довіри. Безумовно, через різні

причини культурного, політичного, економічного характеру вироблення мовленнєвого етикету українського народу не могло не зазнати інокультурних впливів. Сьогодні ми повинні уважно ставитися до перейнятого з чужих культурних традицій, визначити передусім, чи не суперечить воно нашій культурній традиції, чи відповідає нашим духовним засадам. В основі спілкування українського народу лежать такі загальнолюдські морально-етичні цінності, як доброзичливість, любов, лагідність, привітність, шаноба, гречність. Цими чеснотами віддавна славився український народ.

За умовами та змістом мовної ситуації розрізняють **15 стандартних етикетних ситуацій (різновидів мовленнєвого етикету)**: звертання, привернення уваги; вітання; знайомство; запрошення; прохання, порада, пропозиція; погодження, згода, відмова у відповідь на прохання й запрошення; згода і незгода; вибачення; скарга; втішання, докір; комплімент; несхвалення, докір; поздоровлення, побажання; вдячність; прощання.

Порушення мовленнєвого етикету можуть пояснюватися двома причинами: незнанням або недостатнім знанням етикетних норм та небажанням дотримуватись їх.

У європейському культурному ареалі виокремлюють **5 тональностей у спілкуванні**:

- *висока* – нею характеризується сфера суто формальних суспільних структур (урочисті заходи, дипломатичні прийоми, брифінги тощо);
- *нейтральна* – функціонує у сфері офіційних установ;
- *звичайна* – характерна для спілкування на побутовому рівні;
- *фамільярна* – забезпечує спілкування в колі дружнього товариства;
- *вульгарна* – спостерігається в соціально не контрольованих ситуаціях.

Парадигми мовних формул (вислови мовленнєвого етикету) покликані репрезентувати насамперед *ввічливість співбесідника* (див. табл. I).

Протягом століть і навіть протягом лише ХХ ст. реєстр слів-звертань офіційного вжитку змінювався. На сьогодні повернуто в ділове мовлення звертання *пане, добродію*, поруч із поширеними *товаришу, товаришко, товариші*, і всі три звертання є придатними для ділової комунікації. Усе залежить від ситуації та індивідуальних уподобань мовця.

Звертання *добродію (добродійко, добродії)* уважається старою почесною назвою осіб, що роблять добро для народу. Уживається це звертання і в поєднанні із засобами титулування (*пане добродію, пані добродійко*) і з означальними прикметниками (*вельмишановний добродію*).

Слід бути уважним, вибираючи звертання в промовах на різноманітних зібраннях. Напр., залежно від виду зібрання, складу аудиторії можуть бути звертання: «*Глибоко поважні пане і панове, дорогі гості!*», «*Шановні колеги! Пані і панове!*» тощо. Природно, що в неофіційній обстановці ми можемо послуговуватися значно більшим реєстром звертань на ім'я по батькові, скористатися словами *друже, подруго, брате, голубчику, серденько* тощо.

При звертанні важливо витримувати *ти-ви* дистанцію. Первісно звертання на *ти* було виявом найбільшої прихильності. Підкреслюючи гречність, у

писемному тексті займенник *Ти* писали з великої літери. Традиція звертання на *Ви* була запозичена українською мовою з кінця XIV ст. *Ви*-спілкування і *ти*-спілкування – це важливі ознаки комунікативної компетенції людини, володіння нею мовленнєвим етикетом. «*Ти*» не кажуть старшим, поважним людям і малознайомим. На «*ви*» не звертаються до дітей, приятелів та родичів. Звертання на «*ти*» – вельми складна проблема. З одного боку – це ознака особливої довіри, близькості, симпатії однодумців. З іншого – коли, скажімо, начальник говорить «*ти*» своїм підлеглим, – це принизливо для обох сторін, таке звертання особливо ображає старших за віком. Українці ображає нечемне «*ти*» в розмові з незнайомими чи малознайомими. Слід не забувати, що надмірне «*тикання*» рідним, друзям, колегам, особливо на людях, звучить фамільярно, безцеремонно й може роздратовувати. Загальнопоширеним способом вітання традиційно було рукостискання та слова «*Добрий день*» (*вечір, ранок*). Ця стандартизована форма варіювалася по окремих регіонах. На Поліссі, напр., добре знайомі жінки при зустрічі цілувалися й обіймалися, говорячи «*Слава Богу*». На Волині чоловіки обов'язково знімали капелюха, а вітаючи жінку, цілували їй руку; звичною формою вітання тут було «*Слава Ісусу*» і відповідь «*Слава навіки*». Вітаючись, не слід уживати жаргонних і вульгарних слів: «*Привіт, старий!*» чи «*Вітаю, теличко*» – навіть звертаючись до найближчих знайомих; не можна махати рукою чи капелюхом; надто галасливо виявляти свої почуття.

Звертання й вітання – це ті елементи мовленнєвого етикету, які передусім сигналізують про соціальні відношення, що встановлюються в рамках комунікативного акту. Головним чинником, який впливає на вибір того чи іншого звертання, вітання, є соціальний статус комунікантів, ситуація спілкування. Арсенал звертань в українській мові дещо збіднений. З метою його розширення використовуємо ряд заміників. Уникаючи прямих звертань до незнайомих осіб, вдаємося до таких: *Дозвольте звернутися...; Вибачте (пробачте), чи можна вас запитати, просити...; Чи не скажете...*

Особливо продуктивною є морфема *добр-* у формулах вітань, які використовуються часто замість формул-звертань, компенсуючи бідний набір останніх: *Доброго ранку і т.д.* У відповідь на привітання існують формули: *Доброго ранку! Добрий день!*

З-поміж названих формул вітань лише формула *Добрий день* може вживатися у трьох тональностях – високій, нейтральній і фамільярній, в останніх двох – і *Добридень*. Інші формули-вітання: *Доброго ранку, Добрий вечір* і подібні в офіційних сферах не використовуються.

Форми звертань *Здрастуй, Здрастуйте* сприймаємо як непоширені, стилістично марковані.

Висока й нейтральна тональності є відкритими для варіантності, вони лімітуються високою нейтральністю.

Таким чином, знання національного мовленнєвого етикету, уміння користуватися ним у комунікативних актах є ознакою мовного, мовленнєвого, спілкувального етикету.